

Εισαγωγή: Η επαναφορά του ζητήματος του κέντρου της Αθήνας στην ημερήσια διάταξη

Θωμάς Μαλούτας, Γιώργος Κανδύλης, Μιχάλης Πέτρου, Νίκος Σουλιώτης

Το κέντρο της Αθήνας και τα προβλήματά του προκαλούν τα τελευταία χρόνια έντονο δημοσιογραφικό ενδιαφέρον, ενώ αποτελούν πλέον και σημαντικό αντικείμενο στην πολιτική ημερήσια διάταξη. Προβάλλονται, συνήθως, ως ένα αζεδιάλυτο κουβάρι αστέγων, παράνομων μεταναστών, εμπορίου και χρήσης ναρκωτικών ουσιών και αυξανόμενης εγκληματικότητας που δυσκολεύουν την καθημερινή ζωή των υπολοίπων κατοίκων και δρουν ανασχετικά για την ανάπτυξη του εμπορίου και των τοπικών υπηρεσιών ψυχαγωγίας, πολιτισμού και τουρισμού.

Η εικονογράφηση των προβλημάτων –η οποία εστιάζει αποκλειστικά σε μια ομολογουμένως προβληματική πραγματικότητα, υπερτονίζοντάς την με άτοπους χαρακτηρισμούς όπως «γκέτο» ή «άβατο»– συνοδεύεται κατά κανόνα από διαπιστώσεις περί ελλειπούς αστυνόμευσης, οδηγώντας στο συμπέρασμα ότι η λύση του προβλήματος είναι συνυφασμένη με την ένταση της καταστολής. Οι αστυνομικές «επιχειρήσεις-σκούπα» που «περισυλλέγουν» και απομακρύνουν από το δημόσιο χώρο μετανάστες και μετανάστριες χωρίς χαρτιά, οροθετικές εκδιδόμενες γυναίκες και, πιο πρόσφατα, χρήστες εξαρτησιογόνων ουσιών αποτελούν τις χαρακτηριστικότερες πρακτικές που, συνδυάζοντας τον φόβο του εγκλήματος με υγειονομικές ανησυχίες, καθιστούν το κέντρο της Αθήνας ένα «πρόβλημα ασφάλειας».

Τα κέντρα πολλών πόλεων χαρακτηρίζονται εδώ και δεκαετίες από ανάλογα και, συχνά, πολύ χειρότερα προβλήματα. Το κέντρο της Αθήνας δεν ανακαλύπτει συνεπώς την Αμερική, τη στιγμή μάλιστα που τα κέντρα των αμερικανικών πόλεων είναι εκείνα με τα πλέον οξυμένα προβλήματα ανάλογης υφής. Στις μεγάλες πόλεις των ΗΠΑ τα προβλήματα του κέντρου εντάθηκαν από τις διαδικασίες αποβιομηχάνισης και τις παράλληλες πολιτικές μείωσης των κοινωνικών παροχών. Η διακοπή σημαντικών

προγραμμάτων κοινωνικής κατοικίας και η μαζική αποασυλοποίηση, σε συνδυασμό με τις υπόλοιπες περικοπές σε κοινωνικές παροχές προς τις κοινωνικά ασθενέστερες ομάδες, οδήγησαν στην υποβάθμιση των συνθηκών ζωής τους και σε σημαντική μείωση των προστατευτικών μηχανισμών, όπως δείχνει και η μεγάλη διόγκωση του αριθμού των αστέγων. Με δεδομένο ότι στο Αγγλοαμερικανικό πρότυπο κοινωνικής δομής των πόλεων οι φτωχοί μένουν συνήθως στο κέντρο και οι πλούσιοι στα προάστια, η νεοφιλελεύθερη πολιτική περικοπής των κοινωνικών παροχών έπληξε με ιδιαίτερη σφοδρότητα τα κέντρα των πόλεων. Στις ευρωπαϊκές πόλεις ανάλογα φαινόμενα είναι υπαρκτά, αλλά πολύ λιγότερο οξυμένα, κυρίως λόγω της μικρότερης συρρίκνωσης των προνοιακών παροχών, αλλά και της μεγαλύτερης συγκέντρωσης των εργατικών στρωμάτων σε περιφερειακές περιοχές κατοικίας.

Στην Ελλάδα, τα προβλήματα του κέντρου της πρωτεύουσας δεν οφείλονται κυρίως στην περικοπή κοινωνικών παροχών που, άλλωστε, δεν είχαν αναπτυχθεί ποτέ σε σημαντικό βαθμό. Ειδικότερα δε, παροχές με έντονες κοινωνικοχωρικές επιπτώσεις σε άλλες χώρες —όπως η ενοικιαζόμενη κοινωνική κατοικία— δεν αναπτύχθηκαν ποτέ στην Ελλάδα. Το κέντρο της Αθήνας υπήρξε παραδοσιακά χώρος κατοικίας των υψηλών και μεσαίων στρωμάτων της πόλης, ακολουθώντας το πρότυπο των περισσότερων πόλεων πέραν του αγγλόφωνου κόσμου. Η κατάσταση αυτή άρχισε να αντιστρέφεται από τα μέσα της δεκαετίας του 1970, ως αποτέλεσμα της απρογραμματίστης πυκνοδόμησης του κέντρου με το σύστημα της αντιπαροχής και των επιπτώσεων που αυτή είχε στις συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων του, αλλά και στη δυνατότητα εφαρμογής πολεοδομικών παρεμβάσεων. Τις συνθήκες αυτές επιδείνωσε η ραγδαία ανάπτυξη του αριθμού των ιδιωτικών αυτοκινήτων χωρίς την ανάλογη υποδομή και η ατμοσφαιρική ρύπανση που προστέθηκε στα αρνητικά της προβληματικής κυκλοφορίας, στάθμευσης κ.λπ. Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 και μέχρι σήμερα τα υψηλότερα και μεσαία στρώματα μετακινούνται σταδιακά

και σταθερά προς τα βορειοανατολικά και τα νότια προάστια, αναδιαμορφώνοντας τον κοινωνικό χάρτη της πόλης.

Με τον ίδιο απρογραμματίστο τρόπο που πυκνοδομήθηκε το κέντρο της πόλης κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970, άρχισε και να εγκαταλείπεται από τα κοινωνικά εκείνα στρώματα που, σε μεγάλο βαθμό, επωφελήθηκαν από την υπέρμετρη οικοδόμησή του. Η υποβάθμιση του κέντρου της πόλης ενσαρκώθηκε, κυρίως, από την υποβάθμιση σημαντικού τμήματος του οικιστικού αποθέματος στις πλέον πυκνοδομημένες του περιοχές και ιδιαίτερα από την υποβάθμιση των διαμερισμάτων στους χαμηλότερους ορόφους των πολυκατοικιών της αντιπαροχής, τα οποία υπέστησαν και τις μεγαλύτερες συνέπειες. Η υποβάθμιση οδήγησε σε αυξανόμενη δυσκολία εκμετάλλευσης (ενοικίασης) των σχετικών ακινήτων και στη σταδιακή υποτίμηση της αξίας τους σε σχέση με τις τιμές ακινήτων σε άλλες περιοχές της πόλης. Η διαδικασία αυτή οδήγησε σε συρρίκνωση του πληθυσμού στο ευρύτερο κέντρο της πόλης και σε σταδιακή αλλαγή της κοινωνικής του φυσιογνωμίας. Από την αρχή της δεκαετίας του 1990, άρχισε να μεταβάλλεται και η εθνοπολιτισμική του φυσιογνωμία, καθώς οι σχετικώς χαμηλές τιμές ενοικίου κατέστησαν το υποβαθμισμένο αυτό οικιστικό απόθεμα προνομιακό τόπο εγκατάστασης των μεταναστευτικών ομάδων, δεδομένου ότι δεν υπήρχε άλλη προσιτή στεγαστική διέξοδος και η μεταναστευτική πολιτική συνίστατο σε ένα γενικό *laissez-faire* που αφορούσε και το ζήτημα της στέγασής τους.

Τη σταδιακή μείωση του αριθμού των κατοίκων του ευρύτερου κέντρου και την αλλαγή της κοινωνικής και εθνοπολιτισμικής τους φυσιογνωμίας συμπλήρωσαν και άλλες μεταβολές που αποδυνάμωσαν περαιτέρω την οικονομική και άλλη ζωτικότητα του και τη σχετική του θέση στο σύνολο της πόλης. Η συρρίκνωση μικροπαραγωγικών δραστηριοτήτων, που ήταν παραδοσιακά συγκεντρωμένες σε ορισμένες περιοχές του κέντρου, η μετακίνηση –για μια ακόμη φορά απρογραμματίστη– σημαντικών επιχειρηματικών μονάδων κατά μήκος μεγάλων οδικών αξόνων, η αναδιάρθρωση του λιανικού εμπορίου, όπως και η αποκέντρωση σημα-

ντικών δημόσιων υπηρεσιών, επέφεραν σειρά αρνητικών επιπτώσεων, λόγω του περιορισμού των οικονομικών δραστηριοτήτων και της εγκατάλειψης μικρότερων ή μεγαλύτερων τμημάτων του οικιστικού ιστού.

Η προετοιμασία και η διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων του 2004 υπήρξε αντίστροφη διαδικασία, που ανέδειξε ορισμένες από τις δυνατότητες ανάπτυξης, αξιοποίησης και επένδυσης στο κέντρο. Δημιουργήθηκε, έτσι, η εντύπωση ότι το κέντρο μπορεί να «αναγεννηθεί» και να αποτελέσει πόλο έλξης για επισκέπτες-τουρίστες, αλλά και για νέους κατοίκους, οι οποίοι θα το επέλεγαν να ζήσουν εκεί –και δεν θα ήταν απλώς όσοι δεν είχαν τη δυνατότητα να το εγκαταλείψουν και να εγκατασταθούν κάπου αλλού. Η εντύπωση αυτή ενισχύθηκε και από τις προσλαμβάνουσες παραστάσεις από άλλες πόλεις όπου το κέντρο «αναγεννήθηκε», έστω και αν η προϊστορία και οι συνθήκες μέσα στις οποίες πραγματοποιήθηκαν οι σχετικές διαδικασίες διέφεραν ριζικά από εκείνες της Αθήνας. Τελικώς, οι επενδύσεις που έγιναν είτε σε ξενοδοχειακές και άλλες μονάδες, είτε σε μετακίνηση της κατοικίας στο κέντρο από μεμονωμένα νοικοκυριά, δεν μπόρεσαν να αντιστρέψουν το κλίμα, το οποίο μοιάζει να έχει επιδεινωθεί σημαντικά με την οικονομική κρίση.

Ο δημόσιος διάλογος σήμερα κυριαρχείται, σε μεγάλο βαθμό, από το λόγο περί «κατάντιας» του κεντρικότερου –και συμβολικά φορτισμένου– χώρου της πόλης, ο οποίος θα μπορούσε να αποτελεί στοιχείο έλξης και πλουτοπαραγωγικό πόρο. Ο λόγος αυτός συμπληρώνεται από αιτιάσεις περί ανομίας, εγκληματικότητας και ανασφάλειας που προβληματίζουν τους υφιστάμενους κατοίκους και αποτρέπουν την εγκατάσταση νέων κατοίκων στο κέντρο. Απλουστεύει έτσι το πρόβλημα, επικεντρώνοντας σε μία από τις εκφάνσεις του, δηλαδή στη συγκέντρωση μεταναστών, την οποία άλλοτε υπονοεί και άλλοτε καθιστά ρητά ως γενεσιουργό αιτία των υπόλοιπων προβλημάτων (εγκληματικότητα, υγειονομικοί κίνδυνοι, απωθητική εικόνα, απαξίωση του οικιστικού αποθέματος κ.λπ.). Στο βαθμό που ο λόγος αυτός γίνεται κυρίαρχος, απλουστεύεται τελικά και η ενδεδειγμένη λύση: περισσότερη αστυνόμευση και εκδίωξη των μεταναστών.

Τα προβλήματα στο κέντρο της Αθήνας είναι πράγματι πολλά και σημαντικά. Πρώτα από όλα, όμως, πρόκειται για προβλήματα κοινωνικά και όχι χωρικά. Τα κέντρα των πόλεων δεν έχουν κάτι ιδιαίτερο που μοιραία γεννά προβλήματα. Έχουν, ενδεχομένως, ορισμένα χαρακτηριστικά που ευνοούν τη χωρική συγκέντρωση και αυξάνουν την ορατότητα προβλημάτων που ήδη υφίστανται. Αυτό σημαίνει ότι και οι λύσεις των προβλημάτων δεν μπορούν να είναι αποτελεσματικές αν αγνοούν την πραγματική τους υφή.

Παράλληλα, οι λόγοι που επενδύουν την ανάδειξη των προβλημάτων και των προτεινόμενων λύσεων δεν εμφορούνται κατ'ανάγκη από την αίσθηση δημοσίου συμφέροντος, αλλά από το ειδικότερο συμφέρον μικρότερων ή μεγαλύτερων κοινωνικών κατηγοριών, ευρέων επιχειρηματικών ομάδων ή συγκεκριμένων επιχειρηματικών ομίλων, επιστημονικών φορέων, ενώσεων που συνδέονται με πολιτιστικές επιδιώξεις κ.λπ. και φέρουν, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, κάποιο πολιτικό και ιδεολογικό στίγμα.

Οι ενδεχόμενες και οι προτεινόμενες λύσεις –μερικές ή συνολικότερες– εγγράφονται μέσα στο ευρύ φάσμα που στη μία πλευρά του εγγράφονται λύσεις που συνδέονται με την αντίληψη του προβλήματος ως πρωταρχικά κοινωνικού και που εκτιμούν την κάθε προτεινόμενη παρέμβαση με βάση, πρώτα από όλα, τις κοινωνικές της επιπτώσεις. Στο άλλο άκρο τοποθετούνται οι κοινωνικά κυνικές λύσεις, που αντιμετωπίζουν το κέντρο ως αναξιοποίητο οικονομικό πόρο. Οι λύσεις αυτές τείνουν απλώς είτε να παραγνωρίζουν τα υφιστάμενα προβλήματα, είτε, με τη λογική ότι μπορούν να παραμένουν δυσεπίλυτα κάπου αλλού, να επιχειρούν να τα μετατοπίζουν σε άλλες περιοχές ώστε να μην εμποδίζουν την αξιοποίηση του κέντρου.

Δεδομένης της πολυπλοκότητας τους, η αντιμετώπιση των προβλημάτων του κέντρου της πόλης χρειάζεται, πρώτα από όλα, να στηριχθεί σε στέρεα δεδομένα που τα περιγράφουν και τα αξιολογούν. Ωστόσο, η περιγραφή και ανάλυσή τους –όσο εμπεριστατωμένη και αν είναι– δεν εγγυάται και τη λύση τους. Τα αντιφατικά κοινωνικά συμφέροντα που συνθέτουν το συνολικό πρόβλημα σημαίνουν ότι η λύση του, σε τελική ανάλυση, δεν

μπορεί παρά να είναι πολιτική. Η επιστημονική ανάλυση μπορεί απλώς να υποψιάσει εκείνους και εκείνες που πραγματοποιούν τις πολιτικές επιλογές για τα όρια και τις επιπτώσεις των αποφάσεών τους.

* * *

Τα κείμενα του συλλογικού αυτού τόμου προέρχονται από το σεμινάριο που διοργάνωσαν το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών και το Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα «Εφαρμοσμένη Γεωγραφία και Διαχείριση του Χώρου» του Τμήματος Γεωγραφίας του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου, κατά το εαρινό εξάμηνο του ακαδημαϊκού έτους 2010-11, με τίτλο «Το Κέντρο της Πόλης ως (Νέο) Πολιτικό Διακύβευμα». Φιλοδοξία, τόσο του σεμιναρίου όσο και της έκδοσης αυτών των κειμένων, ήταν να συμβάλουν στη διευρυνόμενη συζήτηση για το κέντρο της Αθήνας, αντιμετωπίζοντας κριτικά την «προβληματικότητά» του, αναδεικνύοντας τα ευρύτερα πολιτικά και κοινωνικά διακυβεύματα που κρύβονται πίσω από τον απλουστευτικό λόγο περί υποβάθμισης και υποδεικνύοντας ορισμένες κατευθύνσεις στις οποίες μπορούν να αναζητηθούν οι (πολιτικές) λύσεις.

Το πρώτο μέρος του τόμου αποτελείται από δύο κείμενα που ασχολούνται με το ζήτημα της «υποβάθμισης» σε σχέση με τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς και τις επιπτώσεις τους στην αγορά κατοικίας. Ο **Θωμάς Μαλούτας** εξετάζει τις κοινωνικοδημογραφικές διαδικασίες που οδήγησαν στη σταδιακή εγκατάλειψη του κέντρου της Αθήνας από τα υψηλά και μεσαία κοινωνικά στρώματα. Δείχνει ότι η απαξίωση του κέντρου έχει τις ρίζες της στα μέσα της δεκαετίας του 1970, όταν τα στρώματα αυτά, τα οποία έχουν κατά τεκμήριο τα μεγαλύτερα περιθώρια επιλογής τόπου κατοικίας, στράφηκαν προς άλλες περιοχές της πόλης. Μέσα από την ανάλυση αυτή, γίνεται κατανοητό ότι η υποβάθμιση του κέντρου δεν είναι υπόθεση των τελευταίων ετών, ούτε απλώς της συγκέντρωσης συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων (ιδίως των μεταναστών). Αντίθετα, εγγράφεται σε μια διάρκεια δεκαετιών και σχετίζεται με βασικές

αλλαγές στη στεγαστική συμπεριφορά ευρέων τμημάτων της Αθηναϊκής κοινωνίας. Με βάση αυτές τις παρατηρήσεις, ο συγγραφέας παρατηρεί ότι ο λόγος για την υποβάθμιση του κέντρου της Αθήνας, ο οποίος γίνεται όλο και πιο έντονος τα τελευταία χρόνια, συχνά συγχέει τις αιτίες με τα συμπτώματα και επικεντρώνεται σε επιμέρους όψεις του ζητήματος ανάλογα με τη θέση, την ιδεολογία και τα συμφέροντα αυτού που τον εκφέρει, παραγνωρίζοντας τελικά τις θεμελιώδεις διαδικασίες που δημιούργησαν και αναπαράγουν την απαξίωση του κέντρου.

Το κείμενο του **Δημήτρη Εμμανουήλ** εξετάζει κριτικά την γενικευμένη αντίληψη περί «κρίσης» και έντονης τάσης «εγκατάλειψης» των κεντρικών περιοχών κατοικίας, λόγω της «υποβάθμισής» τους, σε συνδυασμό με τη «φυγή» της μεσαίας τάξης προς τα προάστια. Θέτει το ερώτημα ποια είναι πραγματικά η έκταση αυτών των φαινομένων, σε τι βαθμό συντελούν στα προβλήματα των κεντρικών περιοχών σε σχέση με άλλους σημαντικούς παράγοντες – όπως το δημογραφικό, η αποβιομηχάνιση και ο οικιστικός «κορεσμός» του κέντρου – και, τελικά, αν δικαιολογείται η δραματική σχεδόν χρήση αυτών των όρων με συνδεδεμένα που παραπέμπουν στη μυθολογία των προβλημάτων ερήμωσης και «γκετοποίησης» των κέντρων αμερικανικών πόλεων. Επισημαίνει ότι η παλαίωση του οικιστικού αποθέματος και η μετεγκατάσταση των μεσαίων στρωμάτων δημιουργούν μια σπειροειδή διαδικασία «υποβάθμισης». Απέναντι σε αυτή τη διαδικασία, μία πολιτική «επιστροφής» των κατοίκων στο κέντρο με χαρακτήρα εξωραϊσμού, χωρίς πολιτικές που να απευθύνονται στην αναβάθμιση του επιπέδου ζωής των σημερινών κατοίκων, θα έχει, στην καλύτερη περίπτωση, ασήμαντο αποτέλεσμα.

Τα κείμενα στο δεύτερο μέρος εξετάζουν ζητήματα της επιχειρηματικής φυσιογνωμίας του κέντρου και ιδιαίτερα των παραδοσιακών και ταυτόχρονα μετασχηματιζόμενων κλάδων του εμπορίου και της αναψυχής. Ο **Νίκος Σουλιώτης** επιχειρεί μια συνολική επισκόπηση των τρόπων με τους οποίους η τέχνη και η διασκέδαση συνέβαλλαν στον μετασχηματισμό του ιστορικού κέντρου της πόλης τις τελευταίες δεκαετίες. Εξετάζει ειδικά το θέατρο, τις

γκαλερί, την εστίαση και τα ιδιωτικά μη-κερδοσκοπικά ιδρύματα. Υποστηρίζει ότι η τέχνη και η διασκέδαση στράφηκαν στο ιστορικό κέντρο και το άλλαξαν ως αποτέλεσμα της διόγκωσης της ιδιωτικής κατανάλωσης, των ιδιαίτερων στρατηγικών των διαφόρων πολιτιστικών επιχειρηματιών (οι οποίοι συνέκλιναν στην εκμετάλλευση των συμβολικών και οικονομικών ευκαιριών που προσέφερε το ιστορικό κέντρο) και, τέλος, των αστικών πολιτικών οι οποίες ταλαντεύτηκαν ανάμεσα στον επίσημο στόχο ενίσχυσης του πολιτισμού στο ιστορικό κέντρο και στην άρρητη ενθάρρυνση της (μικροεπιχειρηματικής κυρίως) κερδοσκοπίας. Εξετάζοντας τις αρνητικές όψεις της εμπειρίας των προηγούμενων δεκαετιών, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι οι νέες προσπάθειες ανάπλασης του ιστορικού κέντρου πρέπει να προσανατολιστούν στην διατήρηση της κοινωνικής μείξης (αντίθετα με τη λογική της πριμοδότησης των «ευγενών» χρήσεων), τον σταδιακό μετασχηματισμό (αντίθετα με τις εκρήξεις κερδοσκοπίας) και, εν τέλει, τη σύνδεση της αναβάθμισης του κέντρου με τη μεταβολή του οικονομικού προτύπου της πόλης.

Η **Σοφία Σκορδύλη** εξετάζει τους μετασχηματισμούς στο τοπίο του λιανικού εμπορίου τροφίμων και συγκεκριμένα στις νέες πολιτικές που εφαρμόζουν οι ηγετικές αλυσίδες λιανικού εμπορίου τροφίμων για την ανάπτυξη του δικτύου των καταστημάτων τους. Η συγγραφέας αναφέρεται στη σχετικά πρόσφατη τάση επιστροφής, των μεγάλων αλυσίδων σούπερ μάρκετ, στις κεντρικές περιοχές των μεγάλων αστικών κέντρων. Με το κέντρο της πόλης να αποτελεί και πάλι το επίκεντρο των δραστηριοτήτων τους, επανέρχονται (έπειτα από μια μακρά απουσία τους λόγω της μετακίνησης του πληθυσμού και των εισοδημάτων στα προάστια, των δυσκολιών στην τροφοδοσία καταστημάτων και στην εξεύρεση χώρων στάθμευσης, κλπ.) στις περιοχές από όπου ξεκίνησαν τη δραστηριότητα τους, με νέους τύπους μικρών – βολικών καταστημάτων (convenient stores). Η δραστηριοποίησή τους πλέον στην ίδια γεωγραφική περιοχή και σε κοινές αγορές προϊόντων με τα ανεξάρτητα μικρά καταστήματα τροφίμων έχει, κατά τη συγγραφέα, ως αποτέλεσμα το μαζικό κλείσιμο των τελευταίων και

τον συνακόλουθο μετασχηματισμό των παραδοσιακών περιοχών συγκέντρωσης τους. Η συγγραφέας καταλήγει στην πρόταση για έναν αστικό σχεδιασμό σίτισης μέσω εναλλακτικών δικτύων διακίνησης και πώλησης των τροφίμων, που αφενός θα θέτει όρια στη δράση των μεγάλων συμβατικών αλυσίδων και αφετέρου θα εγγυάται, ειδικά λόγω της κρίσης, την άνετη πρόσβαση του αστικού πληθυσμού σε άφθονα, ποιοτικά κατάλληλα και διαθέσιμα σε προσιτές τιμές τρόφιμα.

Η **Ιωάννα Τσίγκανου** εξετάζει τις απόψεις των Ελλήνων επιχειρηματιών για τα ζητήματα της επιχειρηματικότητας/ανταγωνιστικότητας και της κοινωνικής συνοχής στο κέντρο της Αθήνας, σε σχέση με την εγκατάσταση και την εμπορική δραστηριότητα των μεταναστών. Η συνύπαρξη Ελλήνων και μεταναστών επιχειρηματιών διερευνάται μέσα από το πρίσμα της εκδήλωσης κοινωνικής φοβίας (και ειδικότερα επιχειρηματικής φοβίας), με την έννοια της αναδιατύπωσης των προσλήψεων σχετικά με το «ρίσκο», τους «κινδύνους» και τις «διακινδυνεύσεις», την ασφάλεια και την ετερότητα. Η φοβία αναλύεται στις ειδικότερες διαστάσεις της που αφορούν α) τη μεταβαλλόμενη φυσιογνωμία και τις μεταβαλλόμενες νοηματοδοτήσεις του κέντρου της Αθήνας σε μια εποχή έντονης κινητικότητας, β) τις αντιλήψεις των κοινωνικών δρώντων για την ανταγωνιστικότητα, την κοινωνική συνοχή και τη μεταξύ τους ένταση, γ) την εθνοτική επιχειρηματικότητα και την «επικινδυνοποίησή» της και δ) την αντιπαράθεση μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού χώρου, ιδιαίτερα σε σχέση με τις πρακτικές των μεταναστών στο χώρο. Τα ευρήματα της έρευνας στην οποία στηρίζεται το κείμενο διαψεύδουν τη διαδεδομένη άποψη περί «επέλασης [της] ξένης επιχειρηματικότητας» και περί ενός διαιρεμένου αθηναϊκού κέντρου. Την ίδια στιγμή ωστόσο, η αίσθηση εγκατάλειψης των επιχειρηματιών από τις κρατικές αρχές, η έλλειψη εμπιστοσύνης μεταξύ γηγενών και μεταναστών, η επικράτηση του αιτήματος της ασφάλειας που μεταφέρεται εύκολα από το οικονομικό στο ποινικό πεδίο και η υποκατάσταση του δημόσιου κοινωνικού ελέγχου από τον ιδιωτικό, καταμαρτυρούν τελικά την κρίση της δημόσιας σφαίρας.

Το τρίτο μέρος του τόμου περιλαμβάνει τρία κεφάλαια που αναδεικνύουν όψεις της κοινωνικής συνύπαρξης στις μεταβαλλόμενες κεντρικές αθηναϊκές γειτονιές. Η **Ντίνα Βαΐου** εξετάζει όψεις τις εθνοτικής συνύπαρξης στην Κυψέλη, μέσα από μια οπτική που δεν θεωρεί τη «γειτονιά» ως μία περιοχή με εκ των προτέρων καθορισμένα όρια, όπου κατοικεί μια καθορισμένη κοινότητα ανθρώπων, αλλά αντίθετα, ως δυναμικό τόπο συνάντησης διαφορετικών (άλλοτε συμπληρωματικών και άλλοτε ανταγωνιστικών ή συγκρουόμενων) χωρικών πρακτικών και άρα ανοιχτό σε μεταβολές και επανανοηματοδοτήσεις. Το κείμενο της Βαΐου αναδεικνύει αυτόν τον μεταβαλλόμενο χαρακτήρα της γειτονιάς στις αλληλοδιαπλεκόμενες καθημερινές διαδρομές των μεταναστριών και γηγενών γυναικών, εστιάζοντας ιδιαίτερα στην αναζήτηση κατοικίας, το τοπικό εμπόριο και την οικιακή φροντίδα. Εντοπίζει, έτσι, τεχνογνωσίες επιβίωσης, συμβίωσης και αλληλεγγύης, οι οποίες διαπερνούν την κλίμακα της γειτονιάς συνδέοντας την με επάλληλες χωρικές κλίμακες από το ανθρώπινο σώμα μέχρι τον παγκόσμιο χώρο. Ταυτόχρονα, διαπιστώνει ότι η συνύπαρξη προϋποθέτει την «εξοικείωση με τη διαφορά», η οποία οδηγεί σε αναδιαπραγματεύσεις της αίσθησης του «ανήκειν». Η εξοικείωση προϋποθέτει με τη σειρά της έναν δημόσιο λόγο και πολιτικές που αποδέχονται τη διαφορετικότητα, αντί να προωθούν τις διακρίσεις και τη σύγκρουση.

Η ιστορική κοινωνική και πολεοδομική διαμόρφωση της Αθήνας επιβάλλει ιδιαίτερους χειρισμούς για την θεωρητική και εμπειρική εξέταση των παρεμβάσεων ανάπλασης και των διαδικασιών «εξευγενισμού». Η **Γεωργία Αλεξανδρή** αφού πραγματεύεται τη σχέση ανάμεσα στις έννοιες της *ανάπλασης* και του *εξευγενισμού* και τις οικονομικές και κοινωνικές προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες η πρώτη οδηγεί στον δεύτερο, διερευνά τα φαινόμενα εξευγενισμού στη μικροκλίμακα της κεντρικής συνοικίας του Μεταξουργείου. Διαπιστώνει ότι εκεί τα φαινόμενα αυτά χαρακτηρίζονται από σποραδικότητα και σημειακή διασπορά, ταυτόχρονα όμως, από διάχυση στο χώρο της συνοικίας και σταδιακή εξέλιξη στο χρόνο. Επισημαίνει ότι η πρόβλεψη των σχετικών μελλοντικών τάσεων είναι δύσκολη στις σημερινές

συνθήκες ρευστότητας, ωστόσο νέα για την Αθήνα ζητήματα κοινωνικής και χωρικής δικαιοσύνης, ιδιαίτερα σε σχέση με τον εκτοπισμό ευάλωτων κοινωνικών ομάδων, τις πολιτικές επιτήρησης και τις ροές ιδιωτικών και δημόσιων επενδύσεων, έχουν ήδη τεθεί.

Η **Ρωξάνη Κανταντζόγλου** εστιάζει την έρευνά της σε έναν κεντρικό δρόμο της Αθήνας, την οδό Ιπποκράτους, ανιχνεύοντας τις σχέσεις των καταστηματαρχών με τον χώρο που «ενοικούν». Το κεντρικό ερώτημα που διατυπώνει είναι κατά πόσον στη συγκεκριμένη κλίμακα ανακύπτει, βασισμένος τόπο εργασίας, ένας «τοπικός κόσμος» αναπτυγμένης κοινωνικότητας. Χρησιμοποιώντας αφενός ποσοτικά δεδομένα για το είδος, την ηλικία, τη χωροθέτηση και τις μετεγκαταστάσεις των καταστημάτων και αφετέρου το υλικό σε βάθος συνεντεύξεων καταστηματαρχών, μελετά τα χαρακτηριστικά στοιχεία και τις διαφοροποιήσεις αυτής της κοινωνικότητας. Εντοπίζει διαφορετικούς βαθμούς αλλά και ποιότητες «αίσθησης της γειτονιάς», η οποία αναπτύσσεται με τρόπους που πολύ συχνά δεν είναι αναμενόμενοι, όπως χαρακτηριστικά στο τμήμα της οδού που φιλοξενεί χρήσεις υπερτοπικής σημασίας και όπου η «γειτονιά» φαίνεται να εδράζεται στις μακροχρόνιες σχέσεις μεταξύ των επαγγελματιών. Παρά την υλική υποβάθμιση και την προβληματική επιβίωση των καταστημάτων, η περίπτωση της Ιπποκράτους δείχνει ότι τα αισθήματα οικειότητας και κοινωνικής συνοχής μπορούν να επιβιώνουν στο κέντρο της Αθήνας και καλούν για την εφαρμογή πολιτικών προάσπισης της ποικιλομορφίας και του «πολιτισμού του δρόμου».

Το τέταρτο μέρος αποτελείται από δύο κείμενα που ασχολούνται με το κέντρο της Αθήνας ως έναν διαφιλονικούμενο τόπο, από αντιτιθέμενα συμφέροντα και ανταγωνιστικές νοηματοδοτήσεις. Ο **Κάρολος Καβουλάκος** εξετάζει τον λόγο και τις δράσεις που αναπτύσσουν για τους δημόσιους χώρους της πόλης ομάδες και οργανώσεις που προέρχονται «από τα κάτω». Ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι στην εποχή της κρίσης αυτοί οι λόγοι και δράσεις, συχνά μέσα από τη σύγκρουσή τους, αποτελούν σημαντική

δύναμη, η οποία συμβάλλει στον μετασχηματισμό των χρήσεων και της συμβολικής του αστικού χώρου. Ειδικότερα, εξετάζει τρία διαφορετικά «κινήματα» (δεχόμενος έναν διευρυμένο ορισμό αυτής της έννοιας): το κίνημα των ελεύθερων χώρων, το κίνημα της απόρριψης των μεταναστών και το κίνημα των πλατειών. Η ανάλυση αναδεικνύει πρακτικές και αντιλήψεις οι οποίες προωθούν την αναδιοργάνωση των κοινωνικών σχέσεων μέσα από την παρέμβαση στον δημόσιο χώρο του κέντρου της πόλης. Οι στόχοι τους είναι διαφορετικοί και, εν πολλοίς, αλληλοσυγκρουόμενοι: κατασκευή μιας νέας, απαλλαγμένης από τις εμπορευματικές σχέσεις, κοινοτικής ζωής (κίνημα των ελεύθερων χώρων), επαναφορά της αρμονίας των κοινοτικών σχέσεων μέσα από «αποκάθαρση» του αστικού χώρου από τους μετανάστες (κίνημα της απόρριψης των μεταναστών), παραδειγματική εφαρμογή αμεσοδημοκρατικών διαδικασιών μέσα από την επανοικειοποίηση των κεντρικών πλατειών της Αθήνας (κίνημα πλατειών).

Το κείμενο του **Γιώργου Κανδύλη** ασχολείται με τα φαινόμενα συλλογικής κινητοποίησης εναντίον της παρουσίας των μεταναστών στις περιοχές κατοικίας του αθηναϊκού κέντρου. Υποστηρίζει ότι η εμφάνιση ρατσιστικής δράσης με έντονα τοπικά χαρακτηριστικά δεν μπορεί να αποδοθεί μόνο στον ρατσισμό των ελίτ και ότι πρέπει να εξεταστεί ο σχετικός λόγος και οι πρακτικές που αναπτύσσονται με αναφορά στον καθημερινό χώρο της «γειτονιάς». Εξετάζει το είδος του τόπου που κατασκευάζεται μέσα από τον λόγο και τις πρακτικές της απόρριψης των μεταναστών σε τοπικό επίπεδο, αναλύοντάς τα σε τρία ειδικότερα «ιδιώματα»: εκείνο που ορίζει την περιοχή του προβλήματος, εκείνο που διακρίνει όσους ανήκουν από όσους δεν ανήκουν σε αυτήν και εκείνο που τοποθετεί το πρόβλημα σε μια κλίμακα κατάλληλη για την επίλυσή του. Υποστηρίζει, τέλος, ότι η πρόσφατη εξάπλωση της ρατσιστικής βίας στην Αθήνα μπορεί σε κάποιο βαθμό να αποδοθεί και στην κατασκευή τόπων στους οποίους η βία ενάντια στη διαφορετικότητα θεωρείται εύλογη ή ακόμα και γοητευτική.

Το πέμπτο μέρος περιλαμβάνει τρία κεφάλαια που ασχολούνται με το περιεχόμενο των πολιτικών για το κέντρο. Ο **Βασίλης Αράπογλου** εξετάζει τις σύγχρονες προνοιακές πολιτικές που αφορούν στο κέντρο της Αθήνας. Αντλεί τα παραδείγματά του από τις παρεμβάσεις τις οποίες σχεδιάζει το κεντρικό κράτος και τον προγραμματικό λόγο των επικρατέστερων σχηματισμών που πήραν μέρος στις τελευταίες δημοτικές εκλογές στην Αθήνα. Διερευνά τις εξουσιαστικές και ψυχολογικές παραμέτρους αυτών των πολιτικών και, ειδικότερα, τους τρόπους που δημιουργούν στην πόλη (τους οποίους ο συγγραφέας ονομάζει «κανονιστικές χωρικότητες») μέσω των οποίων προωθούνται ιδιαίτερες φαντασίες και βιώματα. Υποστηρίζει ότι οι κυρίαρχες νεοφιλελεύθερες αστικές και κοινωνικές πολιτικές, επιχειρούν να διαχειριστούν την κοινωνική οδύνη που προκαλεί η εφαρμογή τους και γενικότερα η κρίση συνδέοντας συμβολικά και πρακτικά το ζήτημα της «κοινωνικής συνοχής» με την (αν)ασφάλεια, την καταστολή, την ξеноφοβία, αλλά και την (επιλεκτική) «φιланθρωπία».

Από την πλευρά της, η **Μαρία Θεοδώρου** εστιάζει στον τρόπο επανεξέτασης των διαθέσιμων εργαλείων (θεωρίας και πρακτικών) για την κατανόηση των σύγχρονων αστικών φαινομένων, με σκοπό τη διατύπωση προτάσεων επίλυσης των προβλημάτων στο κέντρο της Αθήνας που θα επανασυνδέουν την οικονομία με την πραγματική ζωή των ανθρώπων. Μέσα από τον επαναπροσδιορισμό της σχέσης της αρχιτεκτονικής με την οικονομία στην ευρύτερη δυνατή σημασία της, προτείνει έναν τρόπο προσέγγισης της πόλης ως δεξαμενής πόρων, στους οποίους περιλαμβάνονται κτήρια, ανοικτές περιοχές, υποδομές κάθε είδους, ανθρώπινο δυναμικό, φυσικά στοιχεία του περιβάλλοντος. Η από κοινού διαχείριση των πόρων αυτών συνιστά σύμφωνα με τη συγγραφέα έναν πιθανό τρόπο εξόδου από τα προβλήματα που εντοπίζονται στο κέντρο της Αθήνας. Η συγγραφέας, στο πλαίσιο πιλοτικής επιτόπιας έρευνας στην περιοχή «Γεράνι» στο κέντρο της πόλης, κατέγραψε τις ιδιαίτερες συνθήκες και δεδομένα της περιοχής και τα μετέγραψε σε χάρτες που απεικονίζουν τους υπάρχοντες αστικούς πόρους. Προτείνει ένα νέο πρότυπο αστικής «νομής»

μέσα από τη δημιουργία ενός μικρού πυρήνα παραγωγής με την ενεργό συμμετοχή των βιοτεχνών, των μεταναστών, των εργαζομένων, των καταστηματαρχών, των ιδιοκτητών και των διαβιούντων στην περιοχή.

Ο **Κωστής Χατζημιχάλης** αναφέρεται στο κυρίαρχο θεωρητικό πλαίσιο και στις προτάσεις για προγραμματισμό και σχεδιασμό της Μητροπολιτικής Αθήνας που είχαν ως κύριο στόχο την ανάδειξη του διεθνούς της ρόλου, με αφορμή αλλά και μοναδική εφαρμογή την Ολυμπιάδα 2004. Υποστηρίζει πως ο προγραμματισμός αυτός στηρίχτηκε και ανέδειξε ένα μόνο συμβάν (τους αγώνες), αδιαφόρησε για τα ουσιαστικά, καθημερινά προβλήματα στις γειτονιές της πόλης και θεμελίωσε ένα έλλειμμα σχεδιασμού για το δημόσιο συμφέρον, ενώ η «κρίση» που εντοπίζεται σήμερα στο κέντρο από τον κυρίαρχο λόγο, τον δήμο και τη κυβέρνηση οφείλεται σε σημαντικό βαθμό σε αυτό το έλλειμμα σχεδιασμού. Η αποτυχία της διεθνοποίησης, κατά τον συγγραφέα, δεν οφείλεται σε κακή υλοποίηση των στόχων, αλλά στο γεγονός ότι η διεθνοποίηση αποτέλεσε προγραμματικό στόχο που άφησε στο περιθώριο τα προβλήματα της καθημερινότητας αδιαφορώντας για τους χιλιάδες φτωχούς (Ελληνες και μετανάστες) κατοίκους του κέντρου. Το έλλειμμα σχεδιασμού όχι μόνο παραγνώρισε τα μικρά, τοπικά προβλήματα τα οποία σήμερα έχουν πάρει στο κέντρο και στο υπόλοιπο λεκανοπέδιο εκρηκτικές διαστάσεις, αλλά χαρακτηρίζει ακόμα και σήμερα την αδυναμία εξυπηρέτησης του δημοσίου συμφέροντος. Η παρατήρηση αυτή επιβεβαιώνεται από τις αποφάσεις για μετεγκατάσταση δημοσίων υπηρεσιών, από το θεσμικό πλαίσιο που ευνόησε την εδραίωση πολυκαταστημάτων δίνοντας το τελικό χτύπημα για τις μικρές επιχειρήσεις, αλλά και από τον σχεδιασμό για τις νέες αστικές αναπλάσεις στο κέντρο της πόλης.

Ο τόμος κλείνει με την εργασία των μεταπτυχιακών φοιτητών του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου **Ιωάννη Λαϊνά, Χριστίνας Μακρυγιάννη, Νίκου Σιδηρόπουλου και Αθανασίας Σίμογλου**, η οποία εστιάζει στο μέλλον των μικρών εμπορικών καταστημάτων στην οδό Αθηνάς και στο ρόλο που αναμένεται αυτά να διαδραματίσουν στους τοπικούς κοινωνικούς και χωρικούς μετασχηματισμούς. Διεξάγοντας έρευνα πεδίου σε εμπορικά

καταστήματα της περιοχής, αναδεικνύουν τη συμβολή των μικρών επιχειρήσεων στη ζωντάνια του κέντρου της Αθήνας, μέσα από το κοινωνικό και οικονομικό τους ρόλο, (κοινωνικές συναναστροφές, οικοδόμηση σχέσεων και οικειότητας με τους τοπικούς πελάτες, προαγωγή της τοπικής επιχειρηματικότητας, κάλυψη καταναλωτικών αναγκών ευάλωτων ομάδων όπως οι ηλικιωμένοι). Παράλληλα, και υπό το πρίσμα της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής συγκυρίας, οι συγγραφείς αξιοποιώντας προσωπικές αφηγήσεις από επιχειρηματίες και εργαζόμενους της περιοχής, αναδεικνύουν τις γενικότερες ανησυχίες, προσδοκίες και πρακτικές τους, σχετικά με την επιχειρηματικότητα, την επαγγελματική διαδοχή, την καινοτομία και τις σχεδιαζόμενες δημόσιες πολιτικές για το κέντρο.